

Іван Франко.

По за межами можливого.

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених голими, стрімкими скалами, увінчаних ледівцями мов гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: "Там вийти Стати на онтій ледяній іглі - ні, це неможливо!" Коли європейці почали на руїнах давньої Ніневії віднаходити глиняні цегли, вази та циліндри, покриті клиновими написами, і побачили, що це написи уложені незвісними їм характерами, по незвісній системі (чи то азбучне письмо, чи силабічне, чи ідеографічне? і на незвісній давно вимерлій мові, то по довгих даремних пробах вирішили, що відчитання цього письма - річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце віддалене від землі 20 мільйонів миль і що промінь світла в одній секунді пробігає 40 000 миль, то він, коли схоче бути щирий з вами, витріщить на вас очі і запитає: "А хіба Ви були на сонці? Хіба Ви їздили на світлянім промені? То неможливе, щоб ви могли це знати!" Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи елеати рядом субтельних розумувань доказували неможливість усього руху. Французький історик і політик Тьєр

доказував неможливість руху парової машини. Католицька церков часів гуманізму і реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А проте досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості - фальшиві, фікційні, виплodi чи то старої на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепности та недосконалости наших змислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченні і порівнянні фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духової, це не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам,

від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, це для нас показується зовсім можливим і навіть зглядно легким до виконання.

В світі передових борців нашого часу можна навпаки завважити деколи певне перецінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливости загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас, це не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невіїж

джений досі степ, який жде тільки смілих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовне багаті здобутки. Цим можна пояснити собі той голосний

гомін протестів, який піднявся був перед кільканадцятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Раймонд виступив зі своїми сімома тезами, з яких кожна починалася категоричним Ignorabimus *.

Та з другого боку бачимо явища зовсім протилежного характеру. Пробуйте ви так званому "здоровому хлопському розумові" витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може доїти жаб і ящірок. Він може буде притакувати вам, може буде й сам сміятися з такої віри, але проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юрія опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батогом або уздечкою, то рано з того батого або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що матерія не може постати з нематерії, а організм не може безпосередньо постати з неорганічного тіла, - він буде на вас дивитися як на єретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу

трудностей питання, що Бог сотворив світ з нічого, а чоловіка з глини. Для "простого хлопського розуму" являється зовсім можливим те, що гроші закопані в землі горять і підходять чимраз ближче на верх, що вода в ріках опівночі перед Йорданом на хвилю перемінається в вино, що опівночі перед Різдом воли розмовляють людською мовою, що гадина кусає жалом, грім б'є стрілою, а веселка п'є воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби та жаби, що упир ходить по

смерті і вночі висмоктує живим людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду ітд. Але для інтелігентного чоловіка все те - чисті, очевидні неможливості, про які смішно навіть дискутувати, не то щоб доказувати їх, покликаючися на те, що для "простого хлопського розуму" вони ясні і натуральні.

Значить - простий хлопський розум не може бути ніяким критерієм в питанні про межі можливого й неможливого так як і загалом у жадному питанні, що вимагає дрібнішого досліду й ширшої критики. Та це вже звісна людська слабкість, яку давно і влучно схарактеризував Спенсер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії "простому хлопському розумові" не признаємо ніякої компетенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликуємо цей "простий хлопський розум" як свідка або навіть як суддю. Ми не міркуємо, що цей розум ані простий, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеження його кругозору, ані не здоровий, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, не раз дуже хворих і уломних.

Ці, може, трохи банальні, уваги насунула мені на думку дискусія, яка недавно велася в наших щоденних газетах про деякі основні питання нашого національного розвою. Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духового життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, Не знаєм і не будем знати. а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі, як щось дане й незмінне, чи може слід товкти об них - руками або й головами, і старатися відсувати їх усе далі й далі?

Я не буду вдаватися в деталі цієї суперечки поміж "Ділом" і "Молодою Україною", з одного, а чернівецькою "Буковиною", з другого боку. Завважу тільки, що хоч би аргументи двох

перших і не переконали кожного, то проте контраргументація "Буковини" основана на вбогій арсеналі "простого хлопського розуму", блискучо доказала повну незгожність і недостаточність цього арсеналу для рішення таких широких і скомплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за цю аргументацію наклеїти небесні громи на голови бідних публіцистів "Буковини" - вони в простоті духа і по щирості сказали, що знали,- але вважаємо цей випадок доброю наукою для цих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика

часом буває як раз не холодне і не практичне і що всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значення тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклюнулись або наклюнуться в суспільстві і без найтіснішого контакту з життям те розумування робиться сірою, безплідною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу впливу) може принести народному життю необчислені шкоди.

Придивімося, з чисто методологічного погляду тому питанню, а радше цілому сувоєві тих питань, які були підкладом згаданої газетярської полеміки. Нема нічого забавнішого, як бачити наглі перескоки з одного становища на друге у прихильників "простого здорового розуму". Сьогодні вони виливають своє святе обурення на тих, що підносять важність економічного чинника в народному житті, важність "жолудкових ідей", - а завтра глянь! Самі вони проти ідеалу політичної самостійності виточують як першу гармату - ті самі жолудкові ідеї... "Наш народ бідний, його визискують усякі лихварі і здирці. Рятуймо свій бідний народ, піднесім його економічно, а не гаймо часу на пусті мрії про далекі, до зреалізування неможливі ідеали". А після завтра ті самі люди для потреб хвиливої полеміки знов змінять фронт і будуть кидати громи на ті самі жолудкові ідеї - і нічого собі.

Хоч і як несерйозно ставлять питання ці люди, та проте сама справа варта дискусії. Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то, що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Аджеж уся соціяльна боротьба наших часів у головній мірі (не виключної) зводиться на усунення економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питання так, ми відразу бачимо перед собою просту і ясну

перспективу. Адже змагання до усунення економічного визиску мусить ео ірсо (тим самим) бути змаганням до усунення визискувачів, своїх чи чужих, а в разі даного вибору певно насамперед чужих, а потім своїх. А що значить політична несамостійність якоїсь нації, як у останній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати частку здобутків своєї праці на цілі, які з її розвитком і безпекою не мають нічого спільного? Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занідіння, пауперизації, культурного застою й упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять цього питання так широко. Усунення всякого визиску

- це ж утопія, це неможливість! Головна річ - удержання політичного і соціального спокою, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі в долину. Іншими словами: "Не викликайте вовка з ліса, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше. Аджеж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятий, сотий, то це, значить, забезпечена така то часть нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та часть нації була чим раз більша й більша і щоб її забезпечення було чим раз ширше й тривкіше". Розуміється, так ясно ці панове цього не скажуть, бо тут занадто виразно було б видно їх клясовий і хатній егоїзм, їх нехіть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже й національного) змагання, коли воно має бути важким здобуванням, а не влітати в руки готове, так як мітичний печений голубець в рот. Розуміється, соціолог мусить і егоїзмові признати певне і то досить широке управнення в ряді факторів, що двигают розвій народу; але цей егоїзм не повинен бути густою хмарою, що закриває сонце, не повинен бути розтіччю і розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в такому разі він робиться не позиточним фактором, а ворогом, з яким усі чесніші елементи мусять боротися. Соціальна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багачів у центрі, тим більше бідности довкола; чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас. Соціальний спокій, це найкраща гарантія для п'явок - висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані,- цього не треба б доказувати. Що великі соціальні п'явки, нассавшись хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, це доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх.

Далеко вище від цього егоїстично-матеріалістичного погляду треба поставити той, який пок. Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою "неполітичної культури". Ця назва не зовсім добре характеризує річ, бо ж само поняття "культури" містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. ін.), що неполітична культура, це *contradictio in adjecto*. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється такими більше менше фразами: "Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, піднесім національну свідомість серед народу, а в політику, себто в активну політику, не мішаймося". Для зрозуміння і відповідного оцінення цієї течії треба додати, що вона постала на ґрунті політичне несвобіднім, де участь в активній політиці *eo ipso* (тим самим) значила участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кожному горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напрямку не було й не могло бути. Там, де він був, а почасти є й досі, він не був якоюсь свідомою програмою на завсіди, але хіба висловом фактичних

відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправности з другого боку. От тим то критика пок. Драгоманова супроти цього напряду була лише почасти справедлива, наскільки вона вдаряла на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи, що крилися під цим окликом.

Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена просвіта, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значення, а всі такі, зразу чисті ідейні, ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чим раз більше життєвих - педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чим раз ширшу арену боротьби. Воюючи зі самим поняттям "неполітичної культури" пок. Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, - не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала по пам'ятнім указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що породила й сам оклик "неполітичної культури". Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі і сам він був цьому винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшому розвитку дали цю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що

головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київським періоді було переконання про конечність міститися українству і політичне і літературно - під одним дахом з російством. Українська література - популярна, для домашнього вжитку: все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбницю. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою й категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Драгоманова в "Правді" 1874-76 рр.). Не багато змодифікував він ці думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вільного українського слова за границею. Правда в "Переднім Слові" до "Громади" він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх многоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значення і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духовних зв'язків між Заходом і Сходом, між Півднем і Північчю. Але в його політичних писаннях українці завсіди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом - абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в "Вільній спілці" дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіяльний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів ще в 1875 році. Проти думки про український сепаратизм заховання своєї свободи взятися до законної оборони, щоб скинути з себе се ярмо і шукати для того помочі наших сусідів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загортається. Ми були вірні і зістаємося вірними великому князю (царю) і проти волі нашої беремося за зброю".

Ми не маємо майже нічого, щоб вияснило нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів, і так само Мазепи й його прихильників. І

Виговський і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, у своїй кореспонденції й офіційних актах поводитися головню вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки. Якби діло їх увінчалось успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталиєа вони з репутацією інтриганів - зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуги й "изменьї", а навіть і ми, бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо

вдоволитися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було властивою метою їх змагань, на підставі тих офіційних актів, і ще більше - міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань української суспільности.

І от можемо ми припускати в Виговськїм, Мазепі чи іншїм спільнику ідей і змагань їх більшу або меншу участь мотивів егоїстичних, з одного боку, а ідейних і патріотичних - з другого; можемо симпатизувати з ними, як людьми, з індивідуальностями, з їх тактикою і з цілим комплексом їх політичних і національних, культурних і соціяльних поглядів, ідей і змагань, з їх ідейною фізіономією,- але одно зістається фактом безсумівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів,- були представниками, речниками, носи гелями політичних змагань, якими глибоко проиняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів, їх діло таким чином не було ні в якїм разі

особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було постулятом усієї суспільности. І впали жертвою не тільки своїх власних помилок, чи недотепностей, але также і жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин.

Гадяцька унія була першим виразом, відкритим і більше-менше повним, того, що вже перед тим пробивалось в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території й українського народу. Від елементарної оборони "руської віри", рівноправности українського чи білоруського православного елемента з польсько-католицьким, яка наповняє собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомости потреби гарантій автономного українського життя, політичної самоуправи українського народу, як політичної цілости, української етнографічної території, як окремого політичного тіла. Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерти представлялося політичним керманичам України вже зовсім виразно і ясно.

Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити осібне "Велике князівство Руське", з своїми осібними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом - гетьманом, якого мають

вибирати стани сього великого князівства і подають до затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности ("руської віри"). Українській народності забезпечуються певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірець краківського університету і т. і.).

В знаній мірі при тим узято взірець з В. кн. Литовського, що на підставі Люблинської унії 1569 р. становило автономну провінцію Польщі. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська мисль ішла далі сього готового взірця, сеї готової схеми і творила нові форми й гарантії національного життя. Сей, напр. український віце-король, виборний, доживотний гетьман,

з шансами перетворитися в династичного володаря (вимовлялося, що потомки і свояки Виговського не мали бути виключені від гетьманства),- се була зовсім нова комбінація автономного устрою В. кн. Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що В. кн. Руське має зіставатися неутральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським, я бачу прояв ідеї вічної неутральности України між двома конкурентами - Польщею і Московією, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини.

Не все з сих дезидератів було прийняте в офіційний текст Гадяцької унії, бо се було занадто нове ще, сміле й незвикле. Напр., ся ідея неутральности України'. Або жадання, щоб Велике князівство Руське обіймало не саму тільки козацьку, східню Україну, що була предметом трактатів з Польщею за Хмельницького, а всю українську територію².

1 Знаємо її з брульйонів (чорновиків Гадяцького трактату, знайдених В. Гарасимчуком і приготовлених для видання в львівським корпусі матеріялів до історії козащини.

2 З записок Голінського, учасника переговорів, знаємо тепер, що таке домагання ставилося при укладанню унії, в вересні 1658 р., а не тільки при пізнішим (1659) посольстві на сойм: *Urominali si[^] naprzod ksiestwa absoliitnego Ruskiego, przy ktorym wojewodstwa Wotynskiego, Ruskiego, Podolskiego, Betskiego w Koronie, i w. w. k. Litewskim Pinska, Bykowa, Staroduba, Owrucza i innych nie mato.*

Але нам інтересні самі ідеї. Інтересно і важно, що такі жадання були продумані, висловлені і домагалися свого сповнення Трудно сказати при теперішнім запасі наших відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії плян переходу назад під зверхність Польщі, а розриву з Московією. В наведеном вище маніфесті не можна вичитати такого заміру до рішучого розриву і повороту назад. Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала виглядів на успіх: утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремішнього і автономного Вел. кн. Руського. Для українських мас вертатися назад під панську кормигу польську, облиту кров'ю недавніх,

героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким. І те, що так ясно представляється нам, до певної міри могли відчувати і творці гадяцьких умов. Можна сильно сумніватися, чи озброєні демонстрації Виговського проти Москви не були тільки способом змусити її до уступок українській автономії, подібно, як потім за Дорошенка, і чи власне дійсна програма не лежала в чімсь у роді тої вічно неутральної української держави під зверхністю Польщі і Москви разом, яку я тількищо запримітив у зародку, в проектах унії.

Все се неясно, і можна бути різних гадок про те, в яких міжнародних комбінаціях творці Гадяцької унії, чи їх наступники задумували здійснити свій плян української автономії, і сі міжнародні комбінації, правдоподібно, стояли на другім пляні у самих українських політиків, що на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори - Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії - се ґрунт, се правдива, дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльності і змагань і таких лоялістів (у відносінах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики, як Дорошенко, - у котрого ся ідея неутральної української держави під протекторатом її сусідів - Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітно, і навіть у таких демагогів, як Петрик, що

виступаючи завзятим ворогом автономістів - старшин, заразом голосив "війну на Москаля для вольностей і добра общого посполитого", закликав усіх до себе, щоб не пропустити моменту та не зістатися "вічними московськими невольниками".

Автономічна ідея стає "каменем претиканія", на яким розбивають собі голови навіть найзручніші кар'єристи, в роді Брюховецького, коли вони починають спекулювати проти неї. І пригложши під впливом останніх криз кінця XVII в., вона неминуче мусіла проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни.

Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислуговувався централістичній політиці Петра,
1 Величко НІ с. 112-3.

чи був тільки кар'єристом, що, не журячися власними принципами, плив за вітром, - все одно. Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминуче мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, - коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, як би він вирвався тепер, звертаючися заразом і проти "московської неволі" і проти її вірного слуги "гетьмана і кавалера"; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу "боярина і гетьмана", Івана Брюховецького.

Старий гетьман рішив вивісити автономічний прапор, а його кружок, з ретроспективного становища (при виборі на гетьманство Орлика, в 1710 р.), в своїх "pacta conventa" - новій конституційній хартії України - так пояснив сей факт у зв'язку з його прецедентами: "Вічної

пам'яті Богдан Хмельницький, за поміччю Божою необорною підмогою пресвітлого короля Швеції, безсмертної і славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і Війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушною працею визволив з неволі польської військо Запорозьке і поневолений та пригнетений народ руський і піддався сам і народ той піддав добровільно під московську самодержавну владу, покладаючися на те, що вона, зв'язана з нами спільною вірою, сповнить свої обов'язки включені в умови і скріплені присягами: заховає назавсіди військо Запорозьке і свобідний народ руський при його законних правах і свободах, під протекцією своєю. Коли ж по смерті покійного гетьмана, того ж Богдана Хмельницького, Московська держава різними хитрими способами і штуками почала заходитися, щоб свобідні права Запорозького війська, скріплені її присягою, укоротити і зовсім знищити, та наложити рабське ярмо на свобідний народ, ніколи зброєю непоконаний нею,- військо Запорозьке, всякий раз, як терпіло в сих справах якусь кривду, мусіло кров'ю своєю і смілим відпором боронити цілість прав і свобод своїх, і Бог, местник неправд, сій обороні помагав ласкаво і нарешті, коли отеє недавно, за правління покійного гетьмана Івана Мазепи, теж правительство московське, хочаки сповнити наділі нечестиві свої заміри, відплатило нам злом за добро, замість ласки і справедливости за наші вірні служби й трати, за воєнні кошти, ложені до повної руїни нашої, за нечисленні геройські діла і криваві подвиги воєнні,- задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права й свободи наші покасувати, військо Запорозьке на Низу Дніпровім (себто запорозьку козаччину) викоринити і саме ім'я його навіки вигнати, (а на се мали ми й зараз маємо виразні вказівки, докази й печатки),- тоді вищеназваний покійний гетьман,

пресвітлий Іван Мазепа, подвигнувшись справедливою ревністю за непорушність прав своєї отчини і вільностей війська Запорозького і запалений гарячим бажанням підтримати в днях гетьманства свого честь його, і по собі, на вічну пам'ять імені свого, отчину нашу і оба війська Запорозькі (городове і низове) лишити з цвітучими свободами не тільки ненарушеними, але розширеними й примноженими ще,- піддався під непобідиму протекцію пресвітлого і премогутнього короля

Швеції Карла XII, що за особливою ласкою Божою звернувся з військами на Україну. Пішов він слідами попередника свого, славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, Його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч, відповідну для знищення сил польських. І хоч

тепер незглибимі суди Божі нещасливим оборотом змінного щастя війни ударемнили щирі заміри покійного гетьмана і його самого тут у Бендерах постиг закон смерти, однак осиротіле по смерті вождя свого Запорозьке військо не тратить надій на ту пожадану свободу, покладаючи надію свою в помочі Божій, в протекції пресвітлого і премогутнього короля шведського і в справедливості діла свого, що кінець кінцем усе таки тріумфує". 1

Думаю, що автори сеї хартії, стилізуючи її, не могли мати перед собою маніфесту Виговського 1658 р., і той паралелізм у гадках, аргументах і т. д., який впадає в око при читанню

обох документів, залежить від одностайності провідних політичних ідей, однакових більше менше в часах Виговського і в часах Мазепи. А свій політичний досвід останніх десятиліть товариші Мазепи реалізують у постановах своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представительства, запобігають кривдам козачої сіроми й селянства, і т. д. Політику Мазепи стріло повне фіяско. Трудно навіть сказати, якби поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільности, бо їм властиво не лишалося ніякої можности самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропачий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися

український рух проти московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної "изменн", не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неминучий уже наслідком сих, чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народною масою. Се була ахілева п'ята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постулати національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалася на невірне становище мас, хитро буджених різними демагогічними окликами. Але сим разом вони не мали навіть можливости проявити себе. Полтавська перемога закопала Мазепу і мазепинців з їх плянами, підірвала глибоко й автономічні змагання українські взагалі, що більше вже не здобулися на ніяку серйозну акцію політичну в тім давнім стилі, на проголошення української державної ідеї ще коли небудь. Читання Москов. істор. тов. 1847, кн. I (XIV). Крах був ще більш рішучий, ніж який стрів Гадяцьку унію. А тим - часом?! Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'etre*, ніж Гадяцька унія.

В 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще надто слабка, її устрій ще формувався тільки, її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від польщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави" успішного розвитку України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби й потрясень.

На печатках XVIII в. обставини були інші. Політична і соціальна структура Східної України (Гетьманщини) значно ствердла; розуміється, ся структура, спеціально суспільна, не була через те ліпша: вона ствердла коштом приборкання і апатії народних мас, але й ці народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року. В сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від

польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню. Протекція Швеції; держави далекої, територіяльно відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних трудностей, могла бути явищем тільки скороминучим. Польща була дезорганізована і

ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завойовання східної України або взагалі перетворення її в польську провінцію та відокремлення від Росії. В тім часі Україна могла стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною, як мріяли в середині XVII в. Відносини до Московської держави могли устатуватися також інакше, ліпше для інших держав східної Європи і, мабуть, для самої Московщини.

Полтавська битва була критичним моментом: перемога 27. VI. дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, все нових і нових завойовань і прилучень, на цілі два століття. Ця екстенсивна тенденція не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організацій, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і її державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення. Без полтавської перемоги все це могло б піти інакшими дорогами. Польща, мабуть, би не впала. Україна зісталася б окремою державою, коли не самостійним, то окремішнім, навіть перейшовши кінець кінцем у рамки Російської держави. На місце однієї централізованої держави, обтяженої безкінечними "сепаратизмами" і національними питаннями, з односторонньою енергією імперіалізму, що привів кінець кінцем не тільки до повного спустошення самої державної народності, але й саму державу поставив на краю пропасти, - ми можемо б бути тепер свідками чи горожанами ліпше організованої великої східноєвропейської федерації, урівноваженої і сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла притягнути цілий ряд земель, які зісталися навіки за границями централізованої Росії.

Спеціально могли б ліпше уложитися відносини українсько-великоруські. Я не сумніваюся, що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білорусі) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найближчого, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і тиснення всіх політичних, суспільних

і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській перемозі, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708-9, прийшло б хоч кількадесят літ вільного розвитку Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів - заборон української мови, української мови, української мови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу.

"Руські народності" не переживали б такої тяжкої внутрішньої боротьби, яка тепер грозить навіки розрізнити їх, витравивши поліційними переслідуваннями ті внутрішні, моральні зв'язки, які зв'язували їх.

І внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався вільний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й

великоруські може б не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіялізму нас може б обминула.

Полтавська перемога була тріумфом тільки російського імперіялізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури навіть з становища державної великоруської народності, не тільки - з становища всього східнослов'янського, чи ще ширше - всього слов'янського світу, його гармонійного розвитку, його вільного і дружнього поступу. З становища великоруського навіть, не тільки з "руського" взагалі - або становища східного Слов'янства, може б було краще, якби день 27. VI. не приніс з собою того вікомного тріумфу. І тим пояснюється здержливе становище до нього правдивих приятелів поступу і свободи.